

Соторутаабыта, 1923 сыллаахха, Москваба Бүтүн Союзтаабы тыа хаһаайысты-
банын быыстапка сағана Улахан театрга Илинги норуоттар көрсүһүүлэрэ тэрлилли-
бата, онно кинилэр национальнай ырыаларын уонна оонньууларын көрдөрбүттэрэ, ол
көрдөрүү кэнниттэн мин уруккаттан билсэр киһибин, Москватаабы Малай театр ди-
ректорун А. И. Южины кытары Илинги омуктар национальнай айымньыларын, ону
сиргэ бэйэм суруйбут «Манчаары» пьесам туһунан сэлэргэспитим. Кини пьесаны сэргин
кэбиэте уонна нуучча сценатыгар кинини туруоруохха сатаныһык дуу, суох дуу
диэн болпурдуу быһаарар сыалтан миигиттэн биир экземпляры ылбыта. Ол эрээри
эти кэнниттэн мин кинини кытары көрсөн, кини санаатын билэр кыаллыбатаба, ол
курдук кини ыалдыбыта уонна өлөн хаалбыта.

1915 сыллаахха Яңтускайга «Манчаары» оонньуу нууччалыы тылбаастаммыта
«Лена өрүс долгуна» диэн сурунаалга бэчээттэммитэ.

Сити курдук күн аннын көрбүтэ «Манчаары» диэн ааттаах сахаба урукку өртү-
сүр көстүбэтэх-биллибэтэх оонньуу тахсан диэлиһэн, үгүс тылы үөскэтэн, элбэх тылы
илэтэн Саха сирин бүттүүнүгэр тарҕаммыта. Ол кини суруллан тахсан, саха дьонун
ыһыгар туох эрэ сағаны, туох эмэ туһаны, туох эмэ саныыр санааба, билбэт билингэ
туох эмэ диэлиппитэ буолуо дуо? Ону мин бэйэм суруйбут киһи буоламмын, кимтэн
да өрдүк, холпот-быһаарбат буолан буоллаба. Киһи төрөппүт оҕо ордук сыппах,
өрдүк ириниэх буоллабын аайы, өрдүк буоларын курдук, өрдүк сүрүбэ-быара элэ-
һирек, санаата-өйө киниттэн арахсыбатын курдук мин суруйуум туһалаах буолуон
барарабын. Ол курдук туох эмэ туһаны, эбинни аҕалбатабын аҕалаарай диір буолла-
рдык. Ол эрээри кини суруллубуттан 21 сыл ааспытын эргитэн көрдөххө, ол тухары
бырабыллыбакка эргэримнэ оонньоон испитин көрдөххө, ити кэмгэ Саха сиригэр
барытыгар дэлэччи тарҕаммытыттан биллэххэ, санаам эрэх-турах буолан, бэрт көн-
нүгү эрэйдэммэтэх, бэрт туһата суохха эрэйдэммэтэх, туһата суоҕу оҕорботоох буол-
лабым дуу дии саныыбын.

Оттон мин кэннибиттэн мин курдук элбэх киһи сахалыы суруйар буолтун көрөн,
эстөн Софронов, Неустроев курдук, атыттар да саха дьонно барыта астынан, бэркэ
көстүлүлөрүн, ытыктыылларын көрөммүн, мин бастаан санаа булан тэрийбит тэрээ-
һим, олохтообут олоҕум си-дүгүгэр хаалбатах буоллаба дуу дии саныыбын.

Онон билигин саха суруга үөскээн диэлиһэн олоҕурбутун кэннэ, күнтэн күн аайы,
дьылтан дьыл аайы сахалыы билэр, сахалыы суругу ааҕар киһи элбэтэбин аайы,
сахалыы суругу эдэр ыччат бодоруһан бигэргэтэбин аайы, мин саныыбын билигин
бу «Манчаары» диэн оонньуубун хат бэчээттээн дьонно тарҕатыахха сөптөөх буолуо
диэ дии саныыбын. Сахалыы суругу эрэ билэр дьон барылара бэйэлэрэ ааҕаннар,
сирэй бэйэлэрэ сыаналаан таһаардынар: туох туһалаабын, туох итэҕэстээбин-
быһаарыһарын.

Мин ыраах тыа быһыгар сылдьан көрөр этим сорох сиргэ хайдах эдэр ыччат
өрдүк «Манчаарыны» оонньууларын. Биір ханнык эрэ илдьи тытыллыбыт кини-
лэри илдьэ сылдьан, онтон оонньуур дьоннорун тылын сурунан ылаары эрэй бөбөнү
көрөллөрүн. Оннук эрэйтэн быһыһыа этилэр саҕа бэчээттэнэн кини элбэх таҕыс-
тыгына.

Сэтинньи ый 10 күнэ, 1927 с. Саха сирин кини
хаайыта. ССРС НА архива, 47 ф., 2 оп., 147 дь.
55—64 лл.

РЕДАКЦИЈАТТАН: Үгүс тыллар, сорох листэр көстүбэт буоланнар, «Почему
и как написана пьеса «Манчары» диэн нууччалыы суруйбуттан тылбаастаан, ситэ-
рин биэрдибит.

В. В. Никифоров суруйталаабыт ахтыылара

В. Г. ЧЕРНЫШЕВСКАЙ ТУҢУНАН

*(ССРС НА Бүлүүтээби экспедициятын Врачебнай-санитарнай этэрээтин
эдүчкэй үлэһитэ Вас. Вас. суоллаабы днвнигиттэн.)*

В. Г. Чернышевская Бүлүү куоратыттан барыадыттан ыла 44 сыл ааста, ол
эрээри кинини билэр уонна оннообор кыратык да буоллар, кинилин билсиспит хас
да киһи билигин да баар, холобура, ол сағана урукку улуус кулубата, саха Бэчигэт
уола Семён уонна Ануцин генералы сирэйгэ биэрэн, 1883 сыллаахха ытыллыбыт
В. Г. Неустроев быраата, уруккута норуот учуутала Митрофан Гаврилович Неустроев
биллэр.

Кинилэр миэхэ Николай Гаврилович туһунан ахтан кэпсээтилэр, ону таһынан

М. Г. Неустроев миэхэ убайа боксонньук туһунан сорох биографической сибидиэнньэлэри биэрдэ. Кинилэр Николай Гаврилович ортону үрдүнэн умуохтаах, уһун кугас бытыктаах, көмүс кылдыылаах ачыкылаах этэ дьэн кэпсиллэр. Кыһын кыраса сабын-набы кэтэр, оттон сайын халаакка маарынныыр тагаһы таһнар. Уһундук күүлэй-диэрин уонна олохтоохтору кытары көрүстэтинэ, кинилэрдийн өр кэпсэтэрин таптыыр. Оттон чиновниктары кытары эбэтэр ордук чуолаан полицейскийдары кытары көрүстэтинэ, кинилэри кытары кэпсэтиэхтээбэр буолуох, кинилэртэн кизэр хайыһар, ол кээнэ кинилэр тохтос гынан эбэрдэлээһиннэригэр хардарбат эбит.

Кини түрмэтин харабыллыыр бэйэтин жандарматын ордук таптаабат этэ, кини күнүһүн түрмэтигэн көңүл тахсан күүлэйдиэр кыахтааба.

М. Г. Неустроев Якутскайтан Бүлүү уокуругун улуустарыттан биридэстэригэр учууталынан аһанан, 1877 сыллаахха саас Бүлүү куоратыгар кэлбитэ, онно биэрдэ Николай Гаврилович кытары уулуссада түбэһиэх көрсүһэ түспүтэ, Николай Гаврилович киниэхэ чугаһаан кэлбитэ уонна: «Эн кэли киһигин дуо?» — дьэн ыйыппыта. Ол кээнэ киниттэн кини төрдүн-уһун, төрөппүттэрин, үөрэтин уонна дьарыгын сийилин ыйыталаһан, өр кэпсэтипитэ. Кини убайа Константин Гаврилович Неустроев Петербургскай университетка үөрэнэрин уонна сотору үөрэтин бүтэриэхтээгин билэн баран, манньк өтө көрөн эппитэ: «Эн этэргинэн, эн убайың олус талааннаах уонна дьобурдаах киһи эбит, ыраахтаабы Россията онук дьоннору абааһы көрөр уонна эн аны убайың көрбөтүң курдук оноруоҕа». Сарсыгы күнүгэр сарсыарда эрдэ М. Г. Неустроевка Николай Гаврилович кэтиргэ чопчу аһаммыт Протополов исправник куучара кэлэн, бэрт түргэнник исправникка тийэр үһүгүн дьэн кини ыңгырытын аһан биэрбитэ. Кини исправникка кэлэрин кытары, анараангыта туза кини үрдүгэр саба түспүтэ уонна киниттэн: «Эн бэбэһэ тугу онорбуккун билэтин дуо?» — дьэн ыйыппыта. Онуоха кини тугу да билбэппин дьэн хардарбыта, онуоха анараангыта: «Эн Чернышевскайы билэтин дуо, кини кимий?» — дьэн салгы ыйыппыта. Кини Чернышевскайы билэрин, кини государственнай буруйдаах буоларын эппитэ, онуоха анараангыта: «Россияда государственнай буруйдаахтар элбэхтэр, оттон Чернышевскай соботох!» — дьэн хардарбыта уонна М. Г. Неустроевы Якутскайга төттөрү ыһтыам дьэн куттуу-куттуу, хаайан кэбиспитэ. Исправник кинини кизээннэ дьэри хаайыга олордон баран, Якутскайга киниэхэ ыстаарсай советник Мацкевич курдук улахан араһаччылаах, ону аһан киниттэн исправникка сурук аһалбыт буолан, босхолуурга тийбитэ.

Биэрдэ сайын кини Николай Гаврилович хаайыллан сытар түрмэтигэр барбыта, ол кээнэ харабыллаан олодор Егор Николаевич Корякинтан кинини киллэрэригэр көрдөспүтэ, ол эрэри анараангыта: «Жандарм көңүлэ суох кими даһаны түрмэбэ киллэрэр быраабым суох». — дьэн хардарбыта. Ити кэмгэ Николай Гаврилович бэйэтэ тахсан кэлбитэ, көрөөт да Неустроевы билбитэ, кинини киниэхэ киллэрэ охсоллоругар модьуйбута. Н. Г. Чернышевскай сытар камерата биэр олус улахан хос этэ, хос биэр истиэнэтэ бүтүннүтэ кинигэлэрдээх долбуурдарынан туолан турара.

Ити кэмгэ күн киэрэн эрэрэ, Николай Гаврилович долбууртан улахан ыраабы көрөр турбаны ылбыта, ол кээнэ кинини кытары уулуссада тахсан: «Билигин кэтээн көрүүлэргэ саамай табыгастаах кэм», — дии-дии халлаан араас сырдык эттиктэрин көрдөтөөн барбыта. Кини олус тартаран туран, олус сийилин кэпсирэ. Ол эрэрэн ити кэмгэ жандарм иһэрин көрөөт, Николай Гаврилович этэн испит тылын ситэри эпкэккэ да эрэ, оннообор кинини кытары быраһаайдаспакка да эрэ, хаайытыгар кирибитэ. Ити түбэлтэттэн сылтаан, Чернышевскай бэйэтин жандармдарын олус абааһы көрөрө дьэн Неустроев кэпсээнин түмүктээбитэ.

ССРС НА архива 47 ф., 1 оп., 338 дь., 15—17 лл.
Ленинград к.

К. Г. НЕУСТРОЕВ-УРСИК ТУҢУНАН

(М. Г. Неустроев ахтыыта)

Мин 1925 сыллаахха сайын Бүлүү уокуругар, ити уокуругу чинчийэр Наукалар Академияларын экспедициятыгар сылдыар кэммэр Бүлүү куоратыгар 1883 сыллаахха Илин Сибирь генерал-губернаторын Анучины сирэйгэ охсон, Иркутскайга ытыллыбыт К. Г. Неустроев биэргэ төрөөбүт быраатын, уруккута народнай учуутал Митрофан Гаврилович Неустроевы кытары көрсүбүтүм. Митрофан Гаврилович олус эрдэ уонна хомолтолоохтук эдэр сааһыгар өлбүт бэйэтин убайын туһунан миэхэ кини олобун түгүннэрин кэпсээбитэ.

Кинилэр аһалара Гавриил Неустроев төһө даһаны чиновник буоллар, Уобаластаабы управлениега үлээтэр, кини сахаттан төрүттээх этэ, кинилэр ийэлэрэ Марфа Никифоровна ыраас хааннаах саха, бэйэтин кэмигэр биллэ-көстө сылдыбыт Арбаа

Хагалас удууһун кулубата Александр Никифорович Гермогенов бииргэ төрөөбүт баалта этэ. Кинилэр сэттэ оҕолоохторо — 4 уол уонна 3 кыыс. Константин Гаврилович тигэх сҕо иннинээҕи оҕо этэ, кини 1858 сыллаахха ыам ыйын 15 күнүгэр төрөөбүтэ, кини иккилээдэр ийэтэ тигэх оҕотун — Марфаны төрөппүтэ, ол оҕону сатаан төрөппөккө, ийэлэрэ өлөн хаалбыта. Аҕалара Костя баара-суоҕа 5 саастааҕар өлбүтэ. Онон кини төгүрүк тулаайах буолбута. Төрөөбүт таайа, үөһэ ахтыллар Гермогенов, уолу иитэ ылбыта, сыылынай грузин Цимякуридзе дьиэтээҕи учууталынан киниэхэ үлэҕэ киирбитэ, кини уолу 8 саастааҕар Якутскайдааҕы 4 кылаастаах классическай прогимназияҕа үөрэххэ ылыллар гына үчүгэйдик бэлэмнээбитэ, онно инспекторынан бэйэтин учууталлыыр талаанынан уонна наукаҕа бэринилээгинэн Саха сиригэр кизгник билдэбит Константин Григорьевич Яковлев инспекторынан үлэлирэ. Костя олус кыйахаччымыта уонна ону-маны барытын өйдөөн хаалар оҕо этэ, ол эрэри кини чаҕылхай дьобурдааҕа уонна оскуола бастыҥ үөрэнээччилэриттэн биридэстэрэ этэ, ону инспектор Яковлев бэлэтиги көрбүтэ уонна ити киниэхэ оҕо дьобурун атыттартан чорбоптута, киниэхэ олус күүскэ убааммыта.

Костя Якутскайдааҕы 4 кылаастаах прогимназияны бүтэрэригэр кинини Якутскайдан Иркутскайдааҕы эр дьоннор гимназияларыгар директорунаан көһөрбүттэрэ, кини Костяны, атын икки — Атласов уонна Попов диэн уолаттары кытары бэйэтин кытта илдьэ барбыта.

Константин Гаврилович Иркутскайга гимназияны чаҕылхайдык бүтэрбитэ уонна эр Яковлевы уонна баччаанга диэри билигин Москваҕа олорор кини уолун Григорий Константинович Яковлевы кытары Петербурга барбыта, онно Петербургскай университет естественнай факультетыгар үөрэнэ киирбитэ. 19 саастааҕар университеты быһаар кандидаттынан бүтэрэн баран, Константин Гаврилович Иркутскайдааҕы дьахтар гимназиятыгар преподавателинэн анаммыта, кини онно чаҕылхай талаанынан уонна истиг-эйбэс сыһыанынан ыччаты бэйэтигэр тардыбыта, бүтүүннэрин тапталларын ылбыта. Сотору буолаат, кини ыччат ортотугар пропаганданы ытан барбыта, кинилэр икки ардыларыгар кистэлэн политической куруһуоктары тэрийтэлээбитэ. Олор ортолоругар Якутскайдан Москваҕа этнографическай быыстапкаҕа Арҕаа Хагалас удууһун кулубата Бобносовы кытары барсыбыт, ол кэнниттэн Петербурдааҕы байыаннай-медицинскай академияны бүтэрбит, сахалартан бастагынан врач буолбут Георгий Николаевич Слепцов, ону тэнэ Иркутскайга үөрэнэр саха Бурнашев уонна Саха сирин олохтооҕо Губин бааллара.

1881 дуу, 1882 дуу сыллаахха Иркутскайдааҕы дьахтар гимназиятын Константин Гаврилович үөрэнээччилэриттэн биридэстэрэ, бадаҕа, кини куруһуогун истээччигэ Иркутскай биллиилээх баайа Лаврентьев кыһа бүтэрбитэ, кинини Константин Гаврилович үрдүкү курстарга баран үөрэнэригэр тылыгар киллэрбитэ, ол эрэри кыыс төрөппүттэрэ, атыһыттар былгыргылы өйдөрүн-санааларын тугуһар дьоннор, кыыс-тара салгыы үөрэнэ барарын туһунан истиэхтэрин да баҕарбаттар этэ, кинилэр кыыстарын ханнык эмэ олохтоох атыһыт уолугар кэргэн биэрэр санаалаахтара. Онуоха Константин Гаврилович кинини сымыһанан кэргэн ылбыта буолбута уонна бэйэтин үбүнэн Петербурга ыппыта. Аара суолга, ким эрэ хобулааһынынан, кинини ньэгдэһибиттэрэ уонна Константин Гаврилович ханнык эрэ уорбалааһыннаах суруктарынан булан ылбыттара уонна 1882 сыллаахха сэттиньи 3 күнүттэн 4 күнэ үүнэр түүнүгэр кинини хаайан кэбиспиттэрэ. Кинини кытары бииргэ олорор кинигэ, врач Слепцов уонна үөрэнээччилэр Бурнашев, Губин хаайыллыбыттара. Ол эрэри наһаа өр тутушпака эрэ Слепцовы Ленаҕа врачынан, онтон Бурнашевтаах Губины Якутскайга кыталаабыттара. Ити гынан баран Константин Гаврилович кинини утары ханнык эмэ атыннарыылаах буруйдуур сылтаҕы кыайан булбакка эрэ бүтүн сылы мэлдьи хаайымаҕа сытыарбыттара, эрэй бөҕөнү көрдөрбүттэрэ, тоҕо эрэ киниэхэ ханнык эмэ буруйдааһыны сүктэрбэтэхтэрэ.

Политиканан уонна общественной үлэнэн өрүкүйбүт, эрчимнээх уонна олох ортотугар үөлүгэр сылдар, ол эрэри айылбаттан кыйыттыгас уонна сахалар үгүстэрин курдук, мунура суох кизг санаалаах эдэр К. Г. Неустроев сүл устата түрмөҕө тугу да гыммакка олорон уонна араас бытархай, ол эрэри кинини салгытар уонна тууһар таһаартааһыннартан, түрмэ атаҕастабыллаах режимиттэн кини майгыта-сигилитэ аһыаммыта уонна кыйырымтаҕай буолбута, онон ханнык эмэ онно суох атаҕастабылы, ону ааһан кыра да сэмэлээһини тулуйбат туруктамыта. Биир онук түгэнгэ түрмөҕө Илин Сибирь генерал-губернатора Анучин политической сыылынайдар, ол биригэр Константин Гаврилович сытар камераларыгар киирбитэ, кини Константин Гавриловичи: «Эн хайдах саппаккын» — диэн хомуруйбута, онуоха кини үөҕүлүбүт уонна атаҕастаммыт курдук санаммыта, Анучинга ынан кэлэн, кинини сирэйгэ тыаһалыта.

Ол содула биллэр, атаҕастаммыт сатрап бэйэтин үгэр тагаратыгар Александр III сатаан-сонгоон сурук суруйбута, ол сурук соторутааҕыта «Ссылка и каторга» сурунаал төмөрдэриттэн биридэстэригэр бэчээттэнэн турар. Александр III баламат атаҕастааччыны байыаннай-полевой суукка биэрэргэ дьаһайбыта, ол суут, биллэн турар, буруй-салааһыны ытан өлөрөгө биригэбэрдээбитэ уонна биригэбэри ханнык да сокуону дьэ-дүтүн да тутуспакка, Анучинга тус бэйэтигэр быһаччы бас бэринэр кини таһаарбыта.

Неустроев биригэбэрэ 1883 сыллаахха сэттиньи 9 күнэ буолар түүнүгэр толо-дүдүбүтэ, ол кэннэ кини өлүөн аҕай иннинэ хаайымаҕа олорор табаарыстарыгар сурук

суруйбута, ол сурук 1883—1884 сс. аан маннай «Народная воля»¹ диэн аһаҕас бэчээккэ кини кылгас биографиятын кытары бэчээттэнэн турар.

Илибэр сурунаал ол нүөмэрэ суох буолан, К. Г. Неустроев суруга төһө чуолкайдык бэриллибитин билбэппин, ол иһин кини быраата Митрофан Гаврилович кини убайа өлөрүллэрин кытары сотору буолаат ылбыт, хараҕын харатын курдук көмүскээн, илдьэ сылдьар ол кэриэс суругун манна аҕалабын. Ол сурук маннык:

«Быраһаайдарыг, бырааттарым-досотторум! Угуйуохпун баҕарбаппын. Оттон адьас сотору бүтэр урук кэлиэбэ. Ол кэннэ куһаҕана баар — эрэммэппин. Буруйа суох өлөн эрэбин, кыһыта ол баар, «киһи ордук саных түүрөбэ түстэннэ», — диэн санаабын күүһүрдэ сатыыллар. Бу көннөрү политической өлүү дириллэр. Оттон хоппун хайыы-үйэ бөлөмнээбиттэр — аҕабыт эппитэ.

Таһараҕа үнэртэн akkaастанным, кириһи — эрэй-мунг символун аҕалалларыгар көрдөстүм. Кини эһигини, туох баар күндүнү, кэрэни барытын солбуйуоҕа. Оо, айыы таһарам, мин суругум Эһиэхэ тийиэхтин.

Билэбит дуо, оннообор итэбэйбэппин, ол курдук барыта дыкти баҕайы. Мин эрэйим, ол эһиэхэ тийиэ дуо? Бырааттарым мин мөлтөөһүммүн бырастыгы гыныг, күүстээх санаа кимиэхэ барытыгар бэриллибэт. Мин көннөрү үлэһит эһим, ол эрээри сибэтиэй знамябын таһаран биэрбэтим. Ол кэннэ киниэхэ итэбэйэбин. Билэбин — кини кыайылыахтык өрө көрөйүнэ!

Мин олоруохпун баҕарарым уонна оннообор көрдөспүтүм... Ол эрээри дыһаҕа хайыы-үйэ самнары баттыырга бөлөм. Түрмэни көрөөччүттэн Эһигини кытары көрсүһүнэригэр көрдөспүтүм — akkaастан кэбиспитэ. Өйүм-санаам Эһигини кытары, Эһиэхэ буоллабына, уу-чуумпу, дьөрү дорбоон да иһиллибэт. Бырастылаһар, тигэх өбөрүө. Көрдөспүтүм, кэксиммитим, ол манчыктан: бүрүйдүүр биригэбэрдэригэр мин көрдөрүүлэрбэр баар чакчылары киллэрбэтэхтэр, ыраахтааҕыга мин дыһалабын ыттар туһунан көрдөһүүбүн akkaастаабыттара. Өйө-төйө суох ыгымсыһы иһин өлүөхпүн баҕарбатаҕым, баҕарбаппын.

Бүгүн хайдахтаах чэбдиктик турдум этэй! Олох оргуйар курдуга. Өйүбүм быраатын кытары көрсүһүүнү күүппүтүм (киннэ Сибирьгэ суоҕа — В. В. Никифоров), ол эрээри кини куоракка суох буолан, биэрбитэ (көрсүһүүнү көнүллээбиттэрэ эбээт!), ол кэннэ кини оннугар аҕабыт кэлбитэ. Биһиги олохпун хайдахтаах курдук чэпчэкиний?! Биһиртэн үөрэбин: буулда миэхэ баар туох кирдээби барытын сууйан кэбиһиэбэ. Эһиги миһигин бэйэҕит күөнгүтүгэр ылын! Өссө биһир тылла эһим: Уриск тугу эппитэ, суруйбута барыта — ыраас сүрэхтэн тахсыбыта. Бу мин тигэх тылбынан буолуохтун.

Маннык бүтэр тигэх хомолтолоох даҕаны уонна хомолтоҕо да суох. Сор, сорум! — Эһиэхэ үтүө сүрэхпинэн бэринэбин. Ол кэннэ угуйуохпун эмиэ баҕарабын уонна эмиэ да баҕарбаппын. Хаалбыт чыпчылбаан саҕа түгэни өйүкү-төйүкү сүтэрэр хомолтолоох.

Бырастыы Ийэ дойдум, чэлгий, кизрэй! Ити баҕарылары ыраас сүрэхтэн ыл!» Эдэр идеалист ити өлүөн иһинээби баҕарытын суруйуобуттан ыла лоп курдук 44 сыл ааста уонна өлөн эрэр патриот төрөөбүт дойдубун хайдах буолуохтааҕын баҕара санаабытынааҕар буолуох оннук улахан кээмэйдээх олохтонно, ол гынан баран оннообор кини өйдөөн өйө тийибэтэбэ баар буолла. Ийэ дойдута чэлгийбит уонна кизрэйбит эрэ буолбатах, ону ааһан социалистической государственнан буолла, ол сағана саамай хорсун сытыы өйдөөхтөр да итиннэ өйдүүр кыахтара суоҕа. Ити курдук дьоллоох уонна үтүө олобу ситиһэр иһин төрөөбүт дойдутугар мунгура суох бэриниллээх, хорсунтан хорсун саха маннайгы революционер К. Г. Неустроев бэйэтин омунаах төбөтүн, эдэркээн олобун толук биэрбитэ. Ол эрээри кини туһунан кини төлөнөөхтүк таптыыр төрөөбүт дойдута ахтан ааспыта, кини туһунан саатар үтүө тылынан ахтыбыта, кини аатын үөскүүр көлүөнэ өйүгэр-сүрүбэр тиердибитэ уонна кини героической олобун туһунан эмэ бэлиэтээбитэ дуо?

Якутскай куорат уулуссалара араас политической уонна общественной деятеллэр ааттарын сүгэллэр. Оттон кини аата суох. Кини Якутскайга төрөөбүтэ уонна олобун саҕалаабыта эбээт, онно кини төрөөбүт дьыэтэ, үөрэммит оскуолата бааллар уонна онно баччаанга диэри тыһнаах олоһор элбэх дьонго кини аата бэрт элбэх туһунан санатыа этэ.

1884 сыллаахха эрдэтээби саас Якутскайга буолбут биһир биэчэри өйдүүбүн, онно билиһини Советскай уонна Батрацкай уулуссалар мунуктарыгар Петров дьыэтин суулан эрэр дьыэтин салғаһыныгар политической сылынай В. М. Зубрилов хонугар политической сылынайдар бөлөхтөрө уонна саха ыччаттарыттан хас да киһи мустубуппун. Онно Вера Павловна Карпова, эринэн Свитыч, К. Г. Неустроев өлүөн иһинээби суругун Саха сиригэр дьонугар аан маннай ааһан иһитиннэрбитэ уонна кини ааһан бүтээт, бэйэтэ ытаан барбыта, ону ааһан эдэр сахалар уонна үгүс сылынайдар ытасыттара. Кинилэр сүрэхтэригэр бокуоньук кинилэргэ эппит кэриэс-хомурус тыллара сөнгөн хаалбыттара эрэбил.

Итиннэхэ М. Г. Неустроев улуу нуучча публициһа Н. Г. Чернышевскай ыраабы өтө көрөр тылларын аҕалбыта, 1878 сыллаахха кинилин Бүлүү куоратын уулусса-

¹ «Народная воля» 10 №-рэ балаһан ыйа, 1884, иһинтэн «Былое» сурунаал 1907 с. бэс ыйынааҕы нүөмэригэр хос бэчээтэммитэ. (Онно Неустроев үчүгэй фотота тахсыбыт этэ).

тыгар көрсөн кэпсэппит уонна киниттэн кини бырааттаабын, ол быраата чабылхайдык үөрөмүттү, кинини учуутала Яковлев Россияга илдьибитин, кини онно Петербургскай университетти бүтэрэн эрэрин истэн баран, киниттэн: «Эн ол быраатым төрөөбүт дойдутугар төннүө уонна кинилин көрсүөм дии саныыгын дуо?» — диэн ыйыппыт. Ойуода кини быраатын төрөөбүт дойдутугар төннөрө саарбах, ол курдук кини университети бүтэрэн баран, сулууспалы хаалыан сөп диэбит. Онуоха Николай Гаврилович манник ыраабы өтө көрөр тыллари эппит: «Эн этэргинэн Эн быраатым олус таллаһаах уонна дьобурдаах киһи эбит, онук дьоннору ыраактаабылаах Россия талтаабат уонна кинини садабалыыры сатыаба, онон аны бырааппын көрүөм диэн сунтанымма».

Н. Г. Чернышевская ыраабы көрөр тыллара кырдык буолбуттара, ити кэнниттэн бэс сыл буолан баран, К. Г. Неустроев төрөөбүт дойдутугар төннүбөккө, хаан-уруу дьонун көрсүспөккө эрэ бэйэтин хагыл олобун былабайга былдьаппыта.

ССРС НА архива, 47 ф., 1 оп., 333 дь. 43—48 л.л.
Ленинград к.

КЭРИЭС СУРУК

1928 сыл, балаһан ыйын 1 күнэ. Мин, мантан аллара илии баттааччы, Саха Автономнай Советскай Социалистическай Республикатын гражданина, 62 саастаах саха, Халыобунай кодекс 58-с ыстатыйатын иккис чааһынан буруйданан, хаайылаах быһыытынан маннайгы үлэнэн көннөрүнөр дьэ иһинээҕи Новосибирскай куорат 6-с балыһатыгар сытааччы, ыарыым бэргээтэр бэргээн иһэрин, сотору өлөрбүн билэр буолламмын, өскө өлөр күнүм тирээн кэлэр түбэлтэтигэр бу дьингээх кэриэс дьаһал суругу суруйан хаалларарга быһаарынным.

1. Туох-ханник иһиннэ, мин өлбүтүм кэннэ миигин уопсай братскай могилаҕа буулабакка, куорат уопсай кылабыһатыгар туспа иингэ көмөлөрүгөр баҕабын этэбин.

2. Ол көмүү ороскуотугар мин өлөр күммэр балыһа каассатыгар, мин сирэй өстөтөр уурулла сытар үбүм тобоһун барытын, ону тэнэ эмиэ итиннэ мин туох-баар жалбын-салбын, балыһа ыскылаатыгар туттарбыт тагаспын-саппын уонна ис тагаспын атылаан туттаргытыгар көрдөһөбүн. Саамай боростуой хоруобу уонна иһин саккаастыргытыгар уонна онно мин өлбүт күммүн, ааппын уонна араспааннабын ыбар суруктаах суоч-соботоһо биер үрдүк кириэһи туруораргытыгар көрдөһөбүн. Хан-ник эмэ таһара дьыһатин сиэрин-туомун толорууга адыс наадыбаппын, ол курдук мин таһараны итэҕэйээччим суох.

3. Мин олохпун олорон бүтэн эрэбин, ол эрэри олобум усталаах-туоратыгар мускут туох-баар баайбыттан араас бары түг-таһ түһүүлэр кэннилэриттэн баччаанна дьэри ордон хаалбыт библиотекама тобоһун мин туохтааһар да күндүтүк саныыбын. Нууҕа уонна аан дойду классиктара уонна научнай кинигэлэрдээх мин сүрүн библиотекам тобоһо билигин мин уолбар Валериян Васильевич Никифорова уурулла сытар буолуохтаах, библиотекама сорбото Якутскай куоракка гражданин Василий Инокентьевич Новгородова баар, онтон сорбото эмиэ Якутскай куоракка Академическай Библиотека Саха сиринээҕи академическай базаларыгар уурдарыга хаалбыта. Өскө өһүн барытын биригэ хомуйдар, олохтоох үөрэнээччи ыччат туһатыгар сэмэй тыа библиотекатын тэрийэргэ үтүкөн тирэх, акылаат буолуох этэ. Дьэ ол иһин ити библиотеканы барытын, ол кэннэ доһотторбор уонна билсиилээхтэрбэр быстах кэмгэ хаарсыбыт кинигэлэри барытын, олорунан туспа анал библиотечнай комиссиялаах Дүпсүн улуунун публичнай библиотекатын тэрийдинэр дьэммин, Саха сиринээҕи Дүпсүн улуунун Ситэриилээх комитетын бүтүннүү бас билиитигэр кэриэспин этэн биэрэбин.

4. Итинник библиотеканы тэрийии элбэх ороскуоту эрэйэрин, ол кэннэ Дүпсүн улуунун курдук бэйэтин кыаммат улуус ону толунар кыаба суоһун өйдүүр буоламмын, онук библиотека тэриллэр күннээх түбэлтэтигэр улуус дьаһалыгар хаһан, ханна бэчээттэммитэриттэн тутулууга суох мин бары литературнай уонна атын бары айымньуларбын, ону сэргэ мин бэчээккэ бэлэмнээбит, ол эрэри өссө да бэчээттэммэккэ хаалбыт атын айымньуларбын эмиэ биэрэбин диэн кэриэспин этэбин. Олору туспа кинигэлэринэн, хомуурунньуктарынан уонна брошюраларынан сатабыллаахтык бэчээттээһин балаһа үбү биэриэх этэ, онуоха мин хайдах бэчээттэтэргэ үлэни хайы-үйэ бэлэмнээбитим. Ол курдук мин «Манчаары» диэн драманы былырыын Якутскай түрүктүгөр суруйбут, киниэхэ анаммыт очерканы кытары нууччалыы уонна сахалыы тылларины кэбэбэстик таһаарыахха сөп этэ. Ону таһынан нууччалыыттан тылаас-таһыт түөрт пьесабын: Толстой «Хараҥа былаһа», Гоголь «Ревизор» уонна «Кэргэн кэсэтин» уонна Свирскай «Түрмэ» диэннэрин бэчээттээһин; саха олоһуттан суруйбут мин кыракий кэпсээннэрим хомуурунньугун; Саха сиригэр араас кэмгэ олоһубут, сорхоторо «Сыылка уонна хаатырга» сурунаалга бэчээттэммит, сорхоторо мин ситэ

бүлпэтэх саха олобуттан «Үйэ агарын устатыгар» диэн айымньыбар суруйбут, политическай сыылынайдары ойуулаабыт хомуурунньукпун бэчээттээһин; тигэбэр «Сахалар тустарынан очерк», «Саха сиригэр кыылы бултааһын уонна промышленнай бултааһын», ону сэргэ «Саха сиригэр Пепеляев ааннаан кириитэ» диэн хайыы-үйэ суруйан бүтэрбит үс брошюрабын бэчээттээһин, олору сатаан туһаннахха, библиотека фондатын тэрийингэ балачча үбү биэриэх этэ диэн мин эрэнэбин. Онтон атынынан тугунан да көмөлөһөр кыаҕым суох. Мин литературнай айымньыларым Якутскайга Наукалар Академияларынан Академическай базатыгар алта хааһахха уонна икки бартыбылга уурулла сыталлар.

5. Итинтэн атын мин тус бэйэм бас билэр, мин уһаайбабар баар, ону тэгэ мин араас аймахтарбар тарбанан сылдьар малым-салым, ол курдук тыа хайаайыстыбаннай тэриллэр, дьэ-уот, араас дьэ-уот мала-сала, онтон да атыттар мин сокуоннай нэһилиэнньиктэрим — уолум Валериан Васильевич Никифоров уонна кыһым Елена Васильевна Афанасьева бас билилэринэн буолуохтаахтар.

Итиннэхэ даҕатан, мин сокуоннай нэһилиэнньиктэрим мин бас билэр араас малларбын уонна кинилэргэ тиксэн хаалбыт ураты сыаната суох маллары бары аймахтарбар, кинилэр наадыйыларынан көрөн, мин туспунан өйдөбүннүк буоларын курдук үллэстэллэригэр баҕарыах этим.

6. Итини таһынан мин көмүллүүбөр миэхэ суоч-соботох чугас киһим, күтүөтүм, Новосибирскай куорат 1 №-дээх үлэнэн көннөрүнэр дьэтигэр хаайыыга сылдьар Иван Федорович Афанасьев сылдьарыгар баҕарыах этим, кининэхэ мин хаайыыга олорор сирбэр баар таҕаспыттан-саппыттан кыһынгы быһык саҕыннаахпын, мин ону уурдарарбар эпитим курдук, туһанарын туһугар кининэхэ биэрэллэригэр көрдөһөбүн.

7. Бу дьиниэхэ кэриэс сурукпун уонна атын да кумааҕыларбын, ону тэгэ мин көмүллүүбүтүм кэнниттэн туох ордорун барытын Якутскайга мин аймахтарбар манньк аадырыска: Глухой переулук, 2-с дьэ Иван Иннокентьевич Никифоровка ытаргытыгар уонна мин өлбүтүм туһунан телеграмманан биллэрэргитигэр көрдөһөбүн.

8. Бастагы, иккис, алтыс уонна сэттис пууннары толорууу Новосибирскай куораттаагы 1 №-дээх үлэнэн көннөрүнэр дьэ иһинээби 6 №-дээх балыһа сөбиэдиссэйэ Леонид Арсентьевич Чернышев бэйэтигэр ылынарыгар көрдөһөбүн, кини мин туһааннаах баҕарыларбын балыһаба мин счептар ордон хаалар харчыбыттан маньва иһин атын киһинэн толорторуон сөп.

Бу дьиниэхэ сурук иккис экземплярын миэхэ — Никифоров Василий Васильевичка биэрэргитигэр көрдөһөбүн.

1-гы, 2-с, 6-с уонна 7-с пууннары толорорго сөбүлэнмин биэрэбин — Леонид Арсентьевич Чернышев.

РСФСР КП Саха рескомун партийнай архива.
1 ф., 1 оп., 119/с. дь., 12—14 дд.

В. В. Никифоров суруйууларын И. Е. Федосеев архивтартан булаттаан, бэчээккэ бэлэмнээтэ, тылбаастатадаата. Кини «Тоҕо итингэнэ хайдах суруллубутай «Манчаары» диэн оонньуу» диэн очеркатын Ленинград архивыттан Р. М. Саввин устан аҕалбыта.